

УДК 911.2 – 502.7.58

**ПРОБЛЕМА СТАЛОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПАРКІВ
КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ****Н. Гуль, Б. Сенчина, Б. Хомин***Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Дорошенка, 41, м. Львів, 79000 Україна*

Проаналізовано основні підходи до функціонального зонування національних парків та суперечності, які виникають з огляду на непродумане розмежування їхньої території. Висвітлено негативні наслідки функціонування парків. Запропоновано ландшафтно-екологічний підхід до проведення зонування території національного парку.

Ключові слова: Карпатський регіон, національний парк, сталий розвиток, функціональне зонування.

Вступ. У “Порядку денному на XXI сторіччя” (План дій Світового саміту з проблем сталого розвитку, Ріо-де-Жанейро – 92) та у Декларації з питань довкілля і сталого розвитку в Карпатському та Дунайському регіонах (Бухарест, 2001) значна увага акцентується на цінностях і проблемах гірських регіонів. У Карпатському регіоні, який знаходиться в самому центрі Європи, існує багато екологічних та соціально-економічних проблем. Аналізу ситуації та пошуку шляхів вирішення соціально-екологічних проблем у регіоні присвячено низку важливих міжнародних науково-практичних конференцій і нарад, зокрема Всеєвропейська конференція “Навколишнє середовище для Європи” (2003), на якій Україна підписала рамкову конвенцію про охорону навколишнього середовища і стійкий розвиток Карпат (Карпатська конвенція).

Природні екосистеми здатні до самовідновлення¹ завдяки цьому вони компенсують нестабільність штучних екосистем і уможливають тривалу господарську діяльність людини, пов'язану з експлуатацією природи. Однак здатність природних екосистем до самовідновлення не безмежна. Надмірне антропогенне навантаження спричиняє їхнє руйнування. Саме тому збереження природних екосистем є необхідною передумовою тривалого природокористування, стабільного розвитку людського суспільства.

Важливим елементом охорони природних екосистем є природоохоронні території – території, на яких природокористування та управління регламентовані нормативними актами, що визначають спеціальний режим природокористування: повне чи часткове, постійне чи тимчасове обмеження людської діяльності, а в окремих випадках – проведення відновлювальних заходів.

Особливе значення мають об'єкти поліфункціонального призначення,

зокрема, національні природні парки (НПП), завданням яких, поряд зі збереженням цінних природних та історико-культурних комплексів і об'єктів, є:

- створення умов для організованого туризму, відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з додержанням режиму охорони заповідних природних комплексів та об'єктів;
- проведення наукових досліджень природних комплексів та їхніх змін в умовах рекреаційного використання, розроблення наукових рекомендацій з питань охорони навколишнього природного середовища та ефективного використання природних ресурсів;
- проведення екологічної освітньо-виховної роботи [1].

Стале функціонування національних парків може слугувати одним зі шляхів збалансованого розвитку будь-якого регіону, зокрема, такого екологічно важливого, як Карпати, які вважають легенями Європи.

Виконання національними природними парками різнопланових завдань, поєднання інтересів охорони природи, відпочинку і господарського використання можна досягнути завдяки розмежуванню різних видів діяльності, тобто провівши науково-обґрунтоване зонування території. За Мусієнком, Серебряковим, Брайоном (2002), зона – це територіально-класифікаційна категорія, класифікаційна одиниця ландшафтно-географічного підрозділу земної поверхні, що характеризується певними якісними ознаками [6].

У поділу національних парків (НП) на зони необхідно враховувати такі чинники: характер екосистем чи об'єктів природи, що потребують особливого захисту; компактність їхнього розміщення на території НПП; особливості національного природного парку, його цілі та завдання; ступінь антропогенної зміненості конкретної території та її сучасне використання; форми власності на землю; віддаленість від головних користувачів та характер розподілу транспортної мережі.

Нормативів співвідношення різних площ зон та їхніх оптимальних пропорцій не існує, адже зонування – це не механічний процес, а результат багатокомпонентної інвентаризації ресурсів і господарського використання території парку. Отже, неможливо проводити зонування національних парків за єдиним шаблоном, у кожному конкретному випадку слід використовувати індивідуальні підходи у розмежуванні території.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Вітчизняна історія розвитку національних парків ще дуже незначна (вона бере свій початок з 1980 р., коли було створено перший в Україні Карпатський державний природний парк). Світова історія, натомість, має вже більш як столітню практику. Тому вартує детальніше ознайомитися з досвідом зонування у зарубіжних країнах.

Сучасний український дослідник соціологічних проблем професор Степан Стойко так типологізує національні парки: північноамериканський, африканський, швейцарський та англійський типи [7].

Напіввідкриті державні НП північноамериканського типу організовані з метою збереження цінних природних ландшафтів, забезпечення рекреаційних і туристичних потреб населення. Виконання багатофункціональних завдань національного парку, поєднання інтересів охорони природи і відпочинку досягається завдяки їхньому територіальному розмежуванню [3]. Такий тип парків характерний здебільшого, для США, Канади, Австралії та деяких країн Європи.

Напіввідкриті державні НП африканського типу розміщені далеко від населених пунктів з метою охорони малопорушених екосистем. У таких парках проводять наукову, туристичну, освітню і рекреаційну діяльність.

Відкриті НП англійського типу рекреаційного призначення організовані переважно на приватних землях, які характеризуються певними ландшафтно-естетичними та рекреаційними цінностями, а також на базі державних лісових угідь, що охороняються. У таких парках зберігається традиційне природокористування, заборонено промислове будівництво та охороняється природна рослинність. За висловом Н. Забеліної (1987), це – складні утворення, в яких поряд з резерватами суворої охорони знаходяться особливо мальовничі та пам'ятні місця і населені пункти (всього в національних парках Англії та Уельсу мешкає 250 тис. чол.), сільгоспугіддя, ліси, що використовуються, а також гірничі розроблення [3]. До цього типу належать також приватні голландські та бельгійські парки, більшість японських парків [7].

Особливе місце займають *закриті НП швейцарського типу*, які за своїм природоохоронним статусом нагадують природні заповідники. Вони організовані на особливо цінних і унікальних державних землях для забезпечення наукового вивчення, є закритими для відвідувачів і, відповідно рекреаційна діяльність у них недопустима.

Підходи до зонування території національного парку. Згідно з рекомендаціями Міжнародного союзу охорони природи (МСОП) (1978) у національному парку слід виділяти функціональні зони: суворої охорони, недоторканих територій, “керованої охорони” і туристично-адміністративну [8]. Однак на сьогодні спостерігається певна відмінність у зонуванні території НП різних типів.

Для північноамериканських парків, яким властива велика площа та ліпша (порівняно з Європою) збереженість природних ландшафтів, загалом характерне зонування відповідно до рекомендацій МСОП. Можливе ще виділення окремої історико-архітектурної зони.

У країнах Західної Європи, де практично не залишилося недоторканих територій, зонування використовує режими, в яких є допустимою господарська діяльність людей. Для цих парків переважно характерний такий набір зон: абсолютно заповідна, регульованого рекреаційного використання, обмеженого землекористування, економічного землекористування та активного менеджменту [4]. Але, у парках Великобританії зонування немає, хоча окремо виділені ділянки “спеціального наукового інтересу”, природних чи лісових резерватів [3].

У національних парках України, згідно з Законом “Про природно-заповідний фонд України” (1992), передбачено виділення заповідної, регульованої рекреації, стаціонарної рекреації та господарської зон [1]. У *заповідній зоні* передбачено охорону та відновлення найбільш цінних природних комплексів. Тут забороняється людині втручатися в хід природних процесів, дозволені лише наукові спостереження. У *зоні регульованої рекреації* дозволений короткотривалий відпочинок і оздоровлення населення, огляд мальовничих і пам'ятних місць, облаштування і відповідне обладнання туристичних маршрутів та екологічних стежок. Але забороняються у лісі “рубки головного користування”, промислове рибальство й мисливство та інша діяльність, яка може вплинути на стан природних комплексів і об'єктів заповідної зони. *Зона стаціонарної рекреації* призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів та інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку. *Господарська зона*, в якій дозволена господарська діяльність, що здійснюється з

дотриманням загальних вимог щодо охорони довкілля, спрямована на виконання завдань парку. Тут розміщені населені пункти, об'єкти комунального призначення, а також території інших землевласників та землекористувачів.

Проблема зонування національних парків в Україні дуже актуальна і фактично мало розроблена. Основну увагу необхідно приділяти аналізу природних та антропогенних чинників формування ландшафтної структури території, їхній взаємодії [2].

За характером взаємного розміщення рисунок зонування може бути: моноцентричним (охоронне ядро концентрично змінюють інші зони); поліцентричним (внаслідок антропогенної змінності території виділяється декілька охоронних ядер); вільним або мозаїчним (строкатим) – контури зон розірвані і розкидані по всій території парку, що властиве тим територіям, які зазнали сильного господарського освоєння [3].

Процес зонування території національного парку – це інтегральний підхід, завдяки якому природні геосистеми класифікують відповідно до комплексних вимог їхньої охорони та збереження і до їхньої здатності стало забезпечувати туристичний та рекреаційний попит [4].

Як ми вже наголошували, НПП передусім створюють з метою збереження та відтворення природних комплексів. Саме на реалізацію цих пріоритетних функцій парку і спрямоване його зонування. Головна ж увага має бути приділена заходам щодо підтримання заповідних ландшафтів у відповідному стані та заходам з обмеження впливу на цю територію.

Виклад основного матеріалу досліджень.

Методологічні основи, методика та об'єкти досліджень

Існуюче зонування багатьох наших парків викликає багато критичних зауважень. Дуже часто воно спирається тільки на дані лісотипологічних досліджень території, які знаходять своє відображення у поділї території на квартали і виділи. Тому квартальна сітка дуже часто є відправним пунктом у виділенні зон. На нашу думку, такий підхід не є вдалим, оскільки фактично нехтуються природні рубежі.

Для проведення зонування території національного парку нами пропонується ландшафтно-екологічний підхід. Він спрямований на те, щоб не порушувати умов функціонування природних комплексів. Метою виділення зон має стати охорона не просто окремих видів рослин чи тварин, а збереження саме геосистем і процесів, які в них відбуваються, як життєвого середовища зникаючих видів.

В основі ландшафтно-екологічного підходу до зонування пропонуємо враховувати різні типи ландшафтних територіальних структур, а саме: різні функціональні властивості об'єктивних природних рубежів, які розмежовують ці структури [8].

Розробляючи оптимальне функціональне зонування території, виділяємо такі етапи:

- створення ландшафтної карти у масштабі 1:25000–1:50000 і виокремлення цілісних природних комплексів різного рангу – від (під-) урочища до ландшафту;
- вивчення розподілу рідкісних і зникаючих видів флори і фауни та нанесення ареалів їхнього поширення на ландшафтну карту;
- визначення найбільш вразливих до господарського використання природних комплексів, ураховуючи їхні ландшафтно-екологічні характеристики;

- вивчення існуючих типів природокористування та аналіз їхнього впливу на природні комплекси;
- нанесення шляхів сполучення, наявних баз відпочинку та історико-архітектурних принад регіону.

Отже, співставивши і проаналізувавши ці шари, можемо оконтурювати як заповідні території, так і території рекреаційного та господарського призначення. До заповідної зони необхідно максимально віднести ті природні комплекси, в яких знаходяться місця поширення раритетних видів флори і фауни, що є найбільш вразливими до будь-якого втручання. Далі оконтурюємо зону регульованої рекреації, де дозволено обгрунтоване і помірковане природокористування, а вже потім – зони стаціонарної рекреації та господарську, де існуючий тип природокористування поки що неможливо змінити. З часом традиційне природокористування має стати визначальним елементом сталого розвитку на території парку.

Дуже важливим є той спосіб, яким слід проводити ці внутрішні межі. Саме тут необхідні ландшафтно-екологічні дослідження. Особлива увага має бути приділена такій характерній рисі геосистеми, як те, що вона є поліструктурним об'єктом. Так, щоб виділити ландшафтно-територіальну структуру (ЛТС) певної території, необхідно розробити тип просторових відношень між геотопами. Природні комплекси, в яких відбуваються процеси взаємообміну речовиною, енергією та інформацією між компонентами, саморозмежуються об'єктивними границями – екотонами. Наше завдання полягає у виокремленні цих природних рубежів.

Важливим при вирішенні досліджуваної проблеми є виділення таких типів ЛТС: генетико-морфологічної, біоцентрично-сітьової та басейнової. В межах генетико-морфологічної та біоцентрично-сітьової структур зосереджений життєвий простір раритетного генофонду території. Але контури цих структур не можна використовувати для внутрішнього розмежування, оскільки межі цих природних структур належать до контактного типу і за динамічними властивостями вони утворюють смуги особливої напруги деструктивних процесів. Тому в разі неврахування цих об'єктивних рубежів у функціональному розмежуванні може бути порушений речовинно-енергетичний взаємообмін у природному комплексі і провокуватиметься процес руйнування його структури. Враховуючи цей чинник, розмежування слід проводити по межі басейнових ландшафтних структур [8].

Об'єктами наших досліджень були вибрані національні парки з кожної адміністративної області Карпатського регіону: Вижницький (Чернівецька обл.), Карпатський (Івано-Франківська обл.), “Синевир” (Закарпатська обл.), “Сколівські Бескиди” (Львівська обл.).

Аналіз функціонального зонування території національних парків Карпатського регіону. Як ми вже зазначали, у національних парках України, згідно з законом “Про природно-заповідний фонд”, передбачено виділення чотирьох функціональних зон, однак у їхніх назвах допускається певна інтерпретація (див. таблицю).

Співвідношення функціональних зон та загальної площі парку

НПП, Загальна площа (га)	Функціональні зони							
	заповідна		регульованої рекреації		стаціонарної рекреації		господарська	
	га	%	га	%	га	%	га	%
Карпатський, 50 300	заповідна		захисно- рекреаційна		рекреаційна		рекреаційно- господарська	
	10 300	20,5	20 800	41,4	10 600	21,1	8 600	17,0
Синевир, 40 400	заповідна		захисна		рекреаційна		агро господарська	
	7 000	17,3	20 100	49,8	5 000	12,4	8 300	20,5
Вижницький, 7 928,2	заповідна		регульованої рекреації		стаціонарної рекреації		господарська	
	2 087	26,3	4 886,8	61,7	8,6	0,1	945,8	11,9
Сколівські Бескиди, 35 684	заповідна		регульованої рекреації		стаціонарної рекреації		господарська	
	4 538	12,7	9 123	25,6	101	0,3	21 922	61,4

Порівняльний аналіз функціонального зонування деяких парків Карпатського регіону засвідчив, що на заповідну зону припадає незначна площа. Частка заповідної зони у НПП “Сколівські Бескиди” є найменшою і становить 12,7%, лише у Вижницькому вона займає більше 25%.

Найбільшою за площею є зона регульованої рекреації (захисно-рекреаційна – в КНПП, захисна – в “Синевирі”). У всіх парках вона становить більше 40% (у Вижницькому НПП – 61,7%). Лише у НПП “Сколівські Бескиди” на неї припадає 25,6% від загальної площі парку.

Зона стаціонарної рекреації (рекреаційна – в КНПП і у “Синевирі”) дуже різна за площею, що визначено наявною інфраструктурою у кожному з цих парків. Якщо в Карпатському і “Синевирі”, де достатня кількість рекреаційних закладів, на неї припадає 21,1% і 12,4%, то у Вижницькому парку та НПП “Сколівські Бескиди”, де недостатньо розвинена інфраструктура, відповідно лише 0,1% та 0,3%.

Господарська зона (рекреаційно-господарська – в КНПП, і агрогосподарська – у “Синевирі”) є різна за площею і за характером навантаження. На неї припадає від 11,9% у Вижницькому НПП і до 61,4% у НПП “Сколівські Бескиди”. Основне призначення господарської зони – забезпечення життєдіяльності парку.

Загалом, лише у НПП “Синевир” намагаються дотримуватися правил МСОП в організації функціонального зонування.

Національні парки, як в Україні, так і у світі, мають низку спільних проблем, зумовлених специфікою їхнього функціонування. Зокрема, – це необхідність регулювання відносин з місцевим населенням; подолання наслідків туристичної „навали” – накопичення сміття та організація його вивезення тощо.

Практично на території всіх національних парків Карпатського регіону виникають конфлікти з місцевим населенням, яке не завжди сприймає обмеження у природокористуванні (збирання грибів, ягід і сухостою в лісі, випасання худоби, викошування лук і вирубування дерев).

Особливо гострими для НПП є проблеми, спричинені трактуванням природоохоронної категорії “національний парк” в українському законодавстві.

Оскільки територія парку, згідно із Законом України, належить різним землевласникам (“з вилученням” і “без вилучення”), то це призводить до неконтрольованості природокористування. Адміністрація парку позбавлена реальних важелів впливу на землекористувачів.

Так, наприклад, землі, на яких знаходиться спортивна база “Заросляк” (Говерлянське лісництво КНПП) належать до Ворохтянської сільради. Тому там протягом тривалого часу іде розбудова інфраструктури бази:

- траса для фрістайлу створена на місці вирубаного деревостану на схилі хребта Козьмески. Під час спорудження трампліна був “підрізаний” схил. Хоча ліс вирубаний на незначній площі, однак виникли передумови для розвитку і поширення вітровалів, оскільки порушений характер межі лісу;
- значна площа території бази, вкрита твердим покриттям, відведена під паркування автотранспорту, що призводить до збільшення шкідливих викидів від автотранспорту і, відповідно до забруднення стоків у верхів’ї Пруту;
- проблема накопичення сміття і санітарно-гігієнічного облаштування території особливо загострюється під час масових сходжень на Говерлу.

Заповідні об’єкти на території національних парків мають бути ізольовані від надмірного антропогенного впливу. Роль буфера має відігравати зона регульованої рекреації. Реально ми маємо іншу ситуацію – у більшості парків Карпатського регіону заповідна зона безпосередньо контактує з господарською зоною чи зоною стаціонарної рекреації, або із прилеглими територіями, які не мають природоохоронного статусу (наприклад, НПП “Сколівські Бескиди” – Майданське лісництво, КНПП – Черногірський хребет – стик заповідної, рекреаційної зон з територіями лісгоспу – колишніми міжколгоспними лісництвами – і пасовищами, які близько підходять до зон заповідної та регульованої рекреації).

У більшості парків Карпатського регіону не вирішена проблема транспортної доступності до деяких цінних у рекреаційному відношенні територій (зокрема, НПП “Синевир”, “Сколівські Бескиди”).

Висновки та рекомендації. Оскільки стале функціонування будь-якого національного природного парку безпосередньо залежить від функціонального зонування його території, то виконання останнього є найважливішим завданням створення природоохоронного об’єкта такого типу. Відсутність функціонального зонування або нехтування природними рубежами під час його проведення на сьогоднішній день є головною причиною недієздатності національних парків, в т. ч. і Карпатського регіону.

Законодавчого врегулювання потребує пільгове оподаткування мешканців населених пунктів на території національних парків та економічне заохочення їхньої діяльності в напрямку традиційного природокористування.

1. Закон України „Про природно-заповідний фонд України” // Відомості Верховної Ради України. 25.08.1992. № 34.
2. *Арїон О.В.* Функціональне зонування в системі оптимізації об’єктів природно-заповідного фонду // Укр. геогр. журн. К., 1997. № 4.
3. *Забеліна Н.М.* Национальный парк. М., 1987.

4. Кукурудза М. Менеджмент національних парків: Навч. пос. Львів, 2000.
5. Кукурудза М., Хомин Б. Проблеми зонування національних природних парків України //Матер. міжн. наук.-практ. конф. „Реґіон–2003: стратегія оптимального розвитку”. Харків, 2003.
6. Мусієнко М.М., Серебряков В.В., Брайон О.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. К., 2002.
7. Стойко С.М., Мілкіна Л.І., Тасенкевич Л.О. та ін. Природа Карпатського національного парку. К., 1993.
8. Categories, objectives and criteria for protected areas. A Final Report prepared by Com. on Criteria and Nomenclature. Com. on National Parks and Protected Areas // August 1978, IUCN, Morges.

THE PROBLEM OF SUSTAINABLE FUNCTIONING OF NATIONAL PARKS IN THE CARPATHIANS REGION

N. Gul, B. Senchyna, B. Khomyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Doroshenko Str., 41, UA-79000 Lviv, Ukraine*

Main approaches to functional zoning of national parks are analyzed; contradictions created by unreasoned division of parks' territories are studied. Negative consequences of parks' functioning are revealed. A landscape ecological approach to carrying out the zoning of the territory of national park is suggested.

Key words: the Carpathians region, national park, sustainable development, functional zoning.

Стаття надійшла до редколегії 6.07.2005
Прийнята до друку 21.09.2005